

ԳԻԱՆԱ ՄԻՐԻՋԱՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և
ազգագրության ինստիտուտ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻՋՆԱԳԱՐՅԱՆ ԹԱՂՄԱՆ
ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ
(ԱՆՑՅԱԼԸ ԵՎ ՆԵՐԿԱՆ)**

Բանալի բառեր՝ Թաղման հնագիտություն, միջնադար, մարդաբանություն, տա-
պանաքար, քրիստոնեություն, թաղման կառույց, հուշարձան:

Մուտք: Մարդկանց թաղելու սովորույթը հասարակության վարքագծի վաղնջագույն դրսևորումներից է: Գործնականում բոլոր ժամանակների թաղման կառույցները, դրանցում կատարված հուղարկավորումները և ուղեկցող նյութերը անգնահատելի տեղեկություններ են հաղորդում տվյալ ժամանակաշրջանի հասարակության սոցիալական կառուցվածքի, աշխարհայացքի, հավատալիքների, թաղման ծեսի, արվեստի, գերեզմանային լանդշաֆտի և մի շարք այլ հարցերի վերաբերյալ, որոնք էլ հանդիսանում են թաղման հնագիտության ուսումնասիրության առարկան: Հարկ է ընդգծել, որ նախկինում Հայաստանի քրիստոնեական գերեզմանները չեն դիտարկվել որպես առանձին ուսումնասիրության առարկա: Դրանց հիմնականում անդրադարձել են հուշարձանների ընդհանուր նկարագրության սահմաններում (օրինակ՝ վանական համալիրների կամ առանձին եկեղեցիների դեպքում), թվարկելով տապանաքարերը, դրանց ձևը, առկա զարդաքանդակները ներկայացվել են գեղարվեստական տեսանկյունից և այլն: Սակայն վերջին տասնամյակներին աստիճանաբար ակնհայտ է դառնում, որ Հայաստանի քրիստոնեական թաղումների ուսումնասիրության նախկին մեթոդներն այլևս կենսունակ չեն և չեն բավարարում ժամանակակից գիտության մեջ առկա նոր հարցադրումներին: Հետևաբար, վերոհիշյալ գերեզմանների ժամանակակից ուսումնասիրությունների համար անհրաժեշտություն է առաջանում կիրառել միջգիտակարգային մոտեցում՝ հետազոտական աշխատանքներում ներգրավելով ճարտարապետական, մարդաբանական, վիճագրական, ազգագրական ուսումնասիրություններ:

Ներկա հոդվածով փորձ է արվում ներկայացնել Հայաստանում քրիստո-

նեական թաղումների հնագիտությունը որպես առանձին գիտակարգ, միաժամանակ միջնադարյան հնագիտությանը փոխլրացնող կարևոր մի հատված, որը նոր լույս է սփռում տվյալ ժամանակաշրջանի սոցիալ-մարդաբանական բազմաթիվ հարցերի վրա:

Ընդհանուր դիտարկումներ խնդրի վերաբերյալ: Ինչպես իրավամբ նշել է մեծանուն հայագետ Գարեգին Հովսեփյանը, հայ արվեստի բազմակողմանի բացահայտման համար խիստ կարևոր են տարբեր շրջաններում ցրված գերեզմանական կոթողների մնացորդները, որոնք դեռևս հարկավոր ուսումնասիրության չեն արժանացել¹: Քրիստոնեական գերեզմանական կառույցների պարագայում այս խնդիրը արդիական է ցայսօր, քանզի քրիստոնեական մի շարք գերեզմանոցներ, ցավոք, պահպանվել են մասնակի, իսկ որոշների մասին էլ հուշում է միայն ցուցանակը:

Քրիստոնեությունը նախորդող դարաշրջանների թաղման կառույցների ուսումնասիրության համեմատ, որոնք արվել են ինչպես առանձին կառույցների, այնպես էլ դամբարանադաշտերի սահմաններում², Հայաստանի միջնադարյան շրջանի գերեզմանական կառույցները պեղվել են մասնակիորեն, հիմնականում ելնելով հուշարձանի վերին շերտերը հեռացնելու անհրաժեշտությունից, իսկ դրանց արդյունքները ներկայացվել են առանձին հուշարձանների սահմաններում: Հետևաբար, մինչ օրս բաց է մնում Հայաստանի քրիստոնեական գերեզմանային հնագիտության վերաբերյալ ուսումնասիրությունների համապարփակ և ամբողջական ներկայացումը, նյութի քննական վերլուծությունը, որով հնարավոր կլինի առավել խորը և ամբողջական պատկերացում կազմել խնդրո առարկա հարցի վերաբերյալ:

Նախընթաց կարևոր աշխատանքները: Ինչպես նշեցինք, Հայաստանի միջնադարյան թաղումների հնագիտությունը երբևէ չի դիտարկվել իբրև առանձին ոլորտ: Որոշ հետազոտողներ միայն իրենց աշխատանքներում անդրադարձել են քրիստոնեական թաղումներին և փորձել որոշակի եզրակացություններ անել: Մասնավորապես, նշանավոր ճարտարապետ Թորոս Թորամանյանն իր աշխատանքներում հատուկ ուշադրության է արժանացրել թաղման կառույցները (առանց ժամանակային սահմանազատման) փորձելով մատենագրական աղբյուրներից հայտնի թաղման կառույցների անունները համապատասխանեցնել

¹ Գ. արք. Հովսեփյան, *Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության*, հ. Բ, Երևան, 1987, էջ 153:

² Բ. Արակեյան, Գարնի II, *Результаты раскопок 1951-1955гг. (античный период)*, Ереван, 1997, Ժ. Խաչատրյան, «Արտաշատ II, Անտիկ դամբարանադաշտեր (1971-1977թթ. պեղումներ)», *Հնագիտական պեղումները Հայաստանում*, № 17, Երևան, 1981:

հայտնի շինությունների հետ³: Թորամանյանի աշխատանքները այժմ սկզբնաղբյուրի նշանակություն են ձեռք բերել, քանզի նրա հիշատակած կառույցներից շատերն արդեն գոյություն չունեն: Վաղքրիստոնեական թաղման ծեսի ուսումնասիրության համար կարևոր նշանակություն ունի 1979 թ. Ջրվեժում պեղված հատկապես մանկական սարկոֆագային թաղումը, որտեղ հայտնաբերվել են չորս ուլունք և երեք կնիք: Ըստ պեղող հնագետ Ա. Ժամկոչյանի՝ այդ իրերը ծառայել են որպես հմայիլներ, քանի որ երեխան ունեցել է հիվանդություն, որն էլ հանգեցրել է մահվան⁴: Այսինքն՝ քրիստոնեության շրջանում շարունակում էին կենսունակ մնալ մարդկանց հավատալիքները տարբեր առարկաների հանդեպ: Ուշ անտիկից դեպի քրիստոնեություն անցման փուլի թաղումների կրած փոփոխությունների մասին ուշագրավ տվյալներ են տվել Թալինի վաղմիջնադարյան դամբարանադաշտի պեղումները: Այստեղ ի հայտ եկած վաղքրիստոնեական շրջանի թաղման ծեսի մասին կարևոր տվյալները թույլ են տվել հնագետ Ե. Ասատրյանին հանգել մի շարք եզրակացությունների, որոնք հիմք են հանդիսացել հետագա առավել ամփոփ ուսումնասիրությունների համար⁵: Թաղման կառույցների տեսակների, վիմագրերում դրանց անվանումների մասին կարևոր տեղեկություններ են հաղորդել նաև Ջրվեժի⁶, Ողջաբերդի⁷ տարածքում տարբեր հուշարձանների պեղումները, ինչպես նաև Ստեփանակերտի Արմենավան թաղամասի⁸ և Սպիտակի վիմափոր բնակավայրի⁹ ուսումնասիրությունները:

Թաղման կառույցների ընդհանրական ուսումնասիրության առումով բացառություն են կազմում գերեզմանական շինությունների մաս կազմող վերգեսնյա կոթողները, որոնք վաղուց ի վեր գրավել են հայ և օտարազգի գիտնա-

³ **Թ. Թորամանյան**, *Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության*, Երևան, 1948, էջ 53-56:

⁴ **Ա. Ժամկոչյան**, «Ջրվեժի վաղմիջնադարյան դամբարանադաշտի պեղումները», *ՊԲՀ*, 1986, № 1, էջ 220-225:

⁵ **Ե. Ասատրյան**, «Վաղմիջնադարյան թաղումների նորահայտ ձևեր», *Հանրապետական գիտական նստաշրջան նվիրված 1984-1985 թթ. ազգագրական և բանագիտական դաշտային հետազոտությունների հանրագումարին, գեկուցումների թեզեր*, Երևան, 1987, էջ 4-6:

⁶ **Н. М. Токарский**, «Джрвеж I, Результаты работ джрвежской археологической экспедиции 1957 г.», *Археологические раскопки в Армении*, № 8, Ереван, 1959, с. 63.

⁷ **Н. М. Токарский**, «Джрвеж II, Вохджаберд, Результаты работ джрвежской археологической экспедиции 1958-1962 гг.», *Археологические раскопки в Армении*, № 11, Ереван, 1964, с. 111.

⁸ **Հ. Պետրոսյան**, «Նոր Արմենավանի վաղմիջնադարյան դամբարանադաշտը (1988 թ.)», *Հայկական ԽՍՀ-ում 1987-1988 թթ., Դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, գեկ. թեզ.*, Երևան, 1989, էջ 76-78:

⁹ **Ա. Քալանթարյան, Գ. Սարգսյան**, «Սպիտակի վիմափոր բնակավայրը», *Գիտություն և տեխնիկա*, 1980, № 3, էջ 21-26:

կանների ուշադրությունը: Այսօր հրապարակում առկա են միջնադարյան գերեզմանական կառույցների մաս կազմող վերգետնյա կոթողների թևավոր խաչերի, հուշասյուների, քառակող կոթողների, խաչքարերի ուսումնասիրությանը նվիրված բազմաթիվ հոդվածներ և մի շարք մենագրություններ¹⁰: Նույնը չի կարելի ասել բուն գերեզմանական ստորգետնյա կառույցների մասին: Քրիստոնեական թաղման կառույցների ուսումնասիրությանը նվիրված հոդվածները սակավ են, եղածներն էլ սահմանափակվում են զուտ նկարագրությամբ՝ առանց խորամուխ լինելու երևույթների բովանդակության մեջ: Միջնադարյան թաղման կառույցների վերաբերյալ քիչ են նաև մատենագրական տվյալները: Գրավոր աղբյուրներում միջնադարյան գերեզմանական կառույցների անունների վերաբերյալ պահպանվել են որոշակի տեղեկություններ: Փոխարենը կցկտուր են թաղման արարողության կանոնակարգման, գերեզմանական կառույցների ճարտարապետական և կառուցողական արվեստի մանրամասներին վերաբերող հաղորդումները, և շատ հաճախ բացը լրացվում է վերջին տարիների պեղումներով ձեռք բերված տվյալներով:

Մերօրյա կարևոր աշխատանքները: Վերջին տասնամյակներում Հայաստանի մի շարք հնավայրերում իրականացվել են հնագիտական պեղումներ, որոնց արդյունքներն առանցքային նշանակություն ունեն Հայաստանի քրիստոնեական թաղումների հնագիտության համար: Այդ աշխատանքները հավելյալ անգամ փաստում են, որ քրիստոնեական գերեզմանական կառույցների արդի հետազոտություններն անպայմանորեն առնչվում են հարակից մի շարք գիտակարգերի հետ: Ներկա հոդվածում այդ հուշարձաններից առանձնացրել ենք հինգը:

Ա. 1990-ական թթ. էջմիածին քաղաքի մշակույթի տան մոտ հայտնաբերված բազիլիկ եկեղեցու մերձակայքում պեղվել են վաղքրիստոնեական սալարկղային թաղումներ, որոնցից մեկն ունեցել է երկլանջ շիրմաքար (նկ. 1)*: Վերջինիս վրա պահպանված արձանագրությունը փաստում է, որ գերեզմանը պատկանում է նշանավոր Առավեղյան տոհմից Խեչանին¹¹: Պատմիչ Սեբեոսը Խեչանի մասին գրում է, որ նա, այլ իշխանների հետ միասին, Դվին է հասցրել Այրարատ

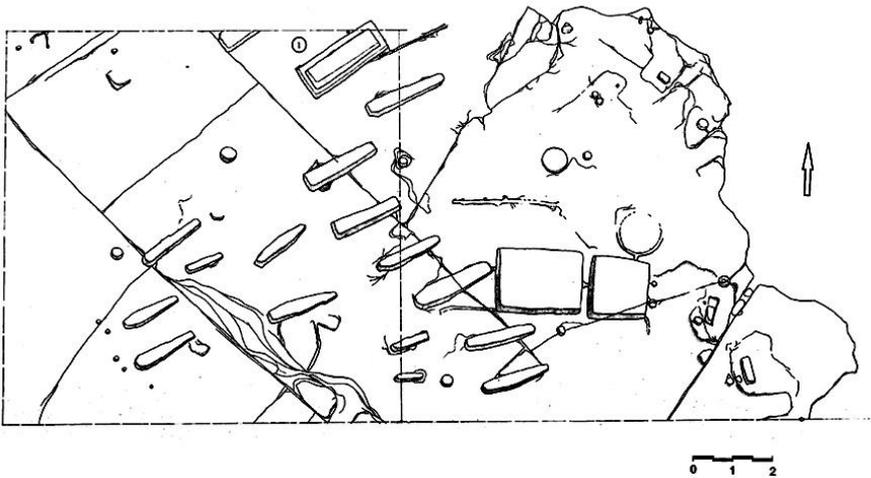
¹⁰ Բ. Առաբեկյան, Հայկական պատկերաքանդակը IV-VII դարերում, Երևան, 1949, Լ. Ազարյան, Վաղմիջնադարյան հայկական քանդակը, Երևան, 1975, Ս. Մնացականյան, Հայկական վաղմիջնադարյան մեմորիալ հուշարձանները, Երևան, 1982, Հ. Պետրոսյան, Խաչքար: Մագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երևան, 2008:

* Այս, ինչպես նաև № 4, 5, 7 նկարները տե՛ս ներդիրում:

¹¹ Գ. Կարախանյան, Գ. Սարգսյան, Հ. Մելիքյան, Պ. Հարությունյան, «Հայաստանի վաղ միջնադարյան նորահայտ հուշարձաններ», Բե՛շ, 1992, N 2, էջ 158-163, Ա. Հարությունյան, Վարդապատ. Վանքերը և վիմական արձանագրությունները, Ս. էջմիածին, 2016, էջ 354:

արշավող արաբական զորքի գույժը¹²: Այս պարագայում կարևոր է դառնում պատմական և վիճաբանական նյութի համադրությունը, որով հնարավոր է դառնում նաև հստակ թվագրել տապանաքարի տիպը:

Բ. Վաղբրիստոնեական ժայռափոր թաղումների վերաբերյալ ուշագրավ տվյալներ են ձեռք բերվել Ագարակ հնավայրում իրականացված պեղումների արդյունքում: Այստեղ՝ առաջին ժայռահարթակի հյուսիսարևելյան հատվածում բացվել են չորս, ոչ կանոնավոր շարքերով դասավորված ժայռափոր թաղումներ¹³: Կլորացող կամ ուղղանկյուն անկյուններով թաղման խցերի արևմտյան

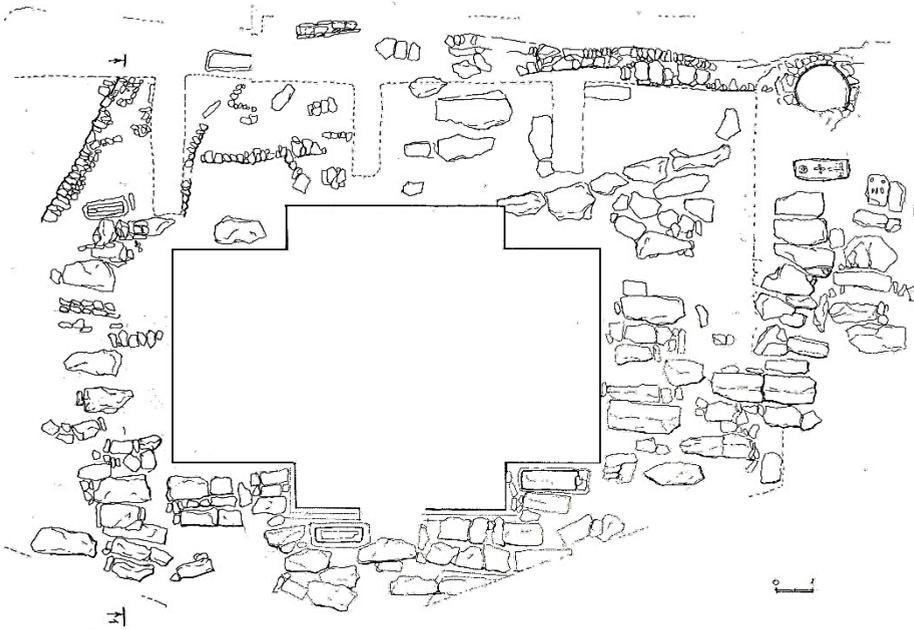

Նկ. 2. Ագարակի ժայռափոր թաղումները
(չափ. Հ. Սամալյանի, համակարգչային մշակումը՝ Ս. Աղայանի)

կողմն ավելի լայն է, քան արևելյանը (նկ. 2): Այս խմբում իր կառուցվածքով, շափերով ու մշակվածությունամբ առանձնանում է ուղղանկյունաձև, հարթեցված պատերով ու հատակով № 1 դամբարանը, որի վերին եզրերն ունեն ծածկասալը ազուցելու համար արված աստիճանաձև մշակումներ: Ագարակի ժայռափոր թաղումների ուսումնասիրությունը փաստում է, որ այստեղ գործ ունենք ընտանեկան հանգստարանի հետ, որտեղ թաղված են նույն ընտանիքի հեթանոս և քրիստոնյա անդամները: Այս հանգամանքը կարևոր է վավերացնելու համար,

¹² Սեբեոս, Պատմութիւն, աշխատասիրությամբ Գ. Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 138:

¹³ Ի. Կարապետյան, Ն. Ենգիբարյան, «Ագարակի դամբարանային համալիրները (նախնական հաղորդում)», Հայաստանի հնագույն մշակույթը, 2, էմմա Խանգադյանի հոբելյանին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2002, էջ 58-65:

Նկ. 3. Չիչանավանքի եկեղեցին
(չափ. Ս. Նալբանդյանի, Ն. Սանամյանի)

որ եթե խոսքը եկեղեցու շուրջ ձևավորված քրիստոնեական գերեզմանոցի մասին չէ, ապա հնարավոր է նույն ընտանիքի անդամներին թաղել միևնույն վայրում, կողք-կողքի՝ անկախ կրոնական պատկանելիությունից:

Գ. Նոր և հետաքրքիր տվյալներ են հաղորդում նաև Չիչանավանքի պեղումները, որտեղ վաղմիջնադարյան եկեղեցու շուրջը տարածվել է քրիստոնեական գերեզմանոցը (նկ. 3)¹⁴: Այս թաղումներից առավել ուշագրավը ճրագներ պարունակող գերեզմաններն են, որոնք առայժմ եզակի են այլ հնավայրերից հայտնի քրիստոնեական թաղումների շրջանում (նկ. 4)¹⁵: Այս թաղումների ուսումնասիրությունը ենթադրել է տալիս, որ ննջեցյալի հետ ճրագ դնելու վաղագույն սովորույթը թեև անցել է քրիստոնեական թաղումներին, այնուամենայնիվ, իմաստային փոփոխություն է կրել: Հավանաբար, վաղմիջնադարյան թաղումներում ճրագները դրվել են որպես հավատարմություն Քրիստոսի ուսմունքին և որպես լույսի խորհուրդ, որի միջոցով պիտի հասնեին հավիտենական արքայություն, ինչպես մարգարեական խոսքն է դիտվում որպես ճրագ՝ ցրելու

¹⁴ Ա. Նալբանդյան, Տ. Ալեխանյան, Գ. Միրիջանյան, *Չիչանավանք*, Երևան, 2015:

¹⁵ Գ. Միրիջանյան, Ա. Նալբանդյան, «Լուսավորման միջոցները քաղման ծեսում», *Բանբեր Հայագիտության*, 2019, № 3, էջ 108-121:

խավարը, մինչև որ օրը լուսանա, և արևը ծագի հավատացյալների սրտերում (Նոր Կտակարան, Պետրոս Առաքյալի ընդհանրական երկրորդ թուղթը, Ա 19):

Գ. Հաջորդ կարևոր հուշարձանը Երեբունյքն է, որը պեղվել է 2009-2016 թթ.¹⁶: Այստեղ առաջին անգամ մանրամասն դիտարկվել են ինչպես թաղման կառույցները, այնպես և մարդաբանական նյութը, ինչի արդյունքում բացահայտվել է, որ XI-XII դդ. եկեղեցու շուրջը թաղվել են հատկապես կանայք, մանկահասակ և նորածին երեխաներ¹⁷: Երեբունյքի 2013 թ. պեղումները միաժամանակ փաստեցին, որ հուշակոթողների տակ թաղումները պարտադիր չեն և դրանց բացակայությունը մասնավորապես այս հուշարձանում հստակ է¹⁸: Իսկ ահա Քասաղի բազիլիկայի պեղումների ժամանակ տաճարի հարավարևելյան անկյունում հայտնաբերված հուշակոթողի սալերի կենտրոնում բացված խորշում գտնվել են մեծահասակի և երեխայի կմախքներ¹⁹: Անգեղակոթի Ս. Վարդան եկեղեցու 2018 թ. պեղումների ժամանակ ևս հայտնաբերվել է հիմնահողային ինը թաղում, որոնց վրա կանգնեցված է եղել հուշասյուն, որի բեկորները սփռված էին շուրջը²⁰ (նկ. 5):

Ե. Վերջին տարիներին հետաքրքիր տվյալներ են հաղորդում Աղցքի հուշարձանախմբի տարածքում հայտնաբերված թաղումները: Կրանցից առավել ուշագրավը 2016 թ. Աղձքի արքայական դամբարանի հարևանությամբ գտնվող վաղմիջնադարյան եկեղեցու խորանի մոտ, սալահատակի տակ հայտնաբերված կարմիր և սև տուֆից պատրաստված երեք սնդուկներն են (օսսուարիում), որոնց մեջ հայտնաբերվել են մարդկային մնացորդներ՝ քայքայված վիճակում²¹: Հիշյալ օսսուարիումները ուշագրավ են ինչպես իրենց տեսքով, այնպես և ներսում մարդկային ոսկորների խառը պարունակությամբ: Օրինակ, քրիստոնեության վաղագույն օջախներից մեկում՝ Պաղեստինում, նմանօրինակ օսսուարիումները տասնյակներով հայտնաբերվում են քարանձավներում²², իսկ Հայաս-

16 Պ. Տոնապետյան, Երեբունյք, Քրիստոնեական Հայաստանի նշանավոր հնավայր, Երևան, 2020:

17 Պ. Տոնապետյան, «Նոր պրպառումներ Երեբունյք հնավայրում», Հայագիտությունը և արդի ժամանակաշրջանի մարտահրավերները, Հայագիտական երկրորդ համաժողովի գեկ. ժող., Երևան, 2014, էջ 231:

18 P. Donabedian, "Yereryuk: A Site Rich in Enigmas and Promises. The Armenian-French Archaeological Mission of LA3M in Armenia (2009-2016)," *Archaeology of Armenia in Regional Context, Proceedings of the International Conference dedicated to the 60th Anniversary of the Institute of Archaeology and Ethnography*, Yerevan 2020, pp. 352-356.

19 Ա. Սանինյան, Քասաղի բազիլիկայի ճարտարապետությունը, Երևան, 1955, էջ 55:

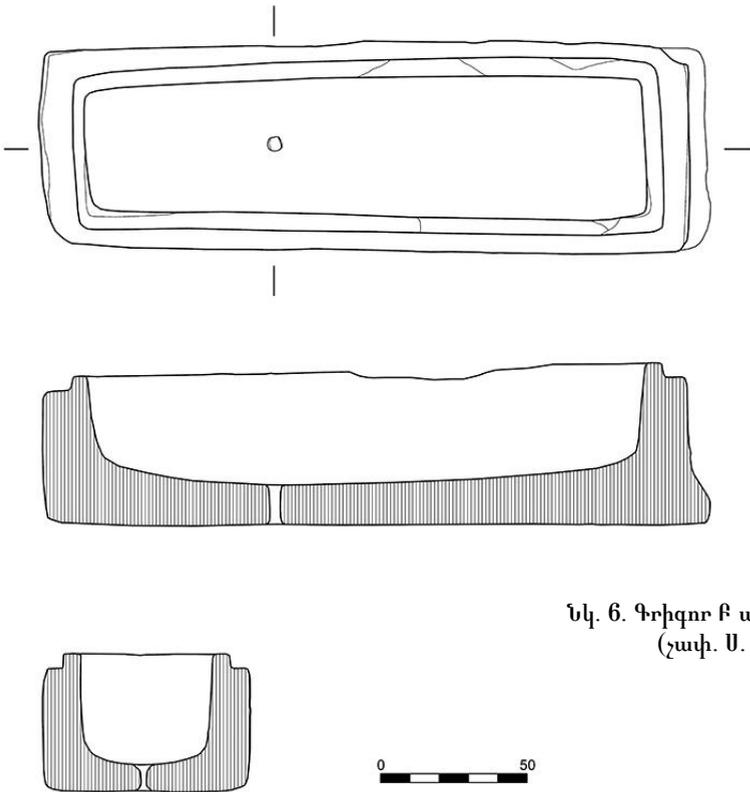
20 Տ. Ալեխանյան, «Անգեղակոթի Ս. Վարդան եկեղեցին հնագիտական հետազոտությունների լույսի ներքո», էջմիածին, 2019, Ժ, էջ 59-74:

21 Հ. Միմոնյան, Մ. Մախարյան, Տ. Միմոնյան, Ե. Քալանթարյան, Ե. Աթոյանց, «Աղձի արվայական դամբարանի պեղումների 2015-2017 թթ. արդյունքները», Հուշարձան տարեգիրք, 2017-2018, ԺԲ-ԺԳ, էջ 27-29:

22 Л. А. Беляев, *Христианские древности*, Санкт-Петербург, 2000, сс. 26-27.

տանում դրանց ի հայտ գալը եկեղեցու խորանի մոտ՝ վկայում է այս տապաններում ամփոփվածների առանձնաշնորհյալ լինելը: Միաժամանակ ընդգծենք, որ այսօրինակ քարե տապաններն ունեն խաչի նշան: Դրանց գործառույթի վերաբերյալ ուսումնասիրողները միակարծիք չեն: Հետազոտողների մի մասը կարծում է, որ նշանն ունի զուտ կիրառական նշանակություն, որպեսզի ծածկը ճիշտ դրվի արկղի վրա և հերմետիկ փակվի: Երկրորդ խումբը միանշանակ ընդունում է խաչի սիմվոլիկ նշանակությունը: Մեր համոզմամբ, համադրվել են երկու նպատակները միաժամանակ, քանզի միայն կափարիչի ուղղորդման համար կարելի էր կիրառել նաև այլ գծանշումներ:

Նշանավոր հնավայրերի պեղումներից գատ, քննարկվող խնդրի համար արժեքավոր տվյալներ են հաղորդում նաև առանձին գտածոների հետազոտությունները: Դրանց թվում կարելի է նշել զարգացած միջնադարում սարկոֆագ-

Նկ. 6. Գրիգոր Բ արքայի սարկոֆագը (չափ. Ս. Աղայանի)

ների կիրառման փաստը, որի մասին տեղեկությունները մինչև վերջերս բացակայում էին: Եվ ահա, Միսիանի՝ Ն. Ադոնցի անվան պատմության թանգարանի բացօթյա Քարեդարանում գտնվում է արձանագիր մի սարկոֆագ (նկ. 6), որի

վրա առկա արձանագրության տառաձևերի հնագրական առանձնահատկությունների հիմամբ, թվագրվում է XI-XII դարերով: Արձանագրության վիմագրագիտական քննությունից պարզ է դառնում նաև, որ սարկոֆագը պատկանել է Սյունյաց Գրիգոր Բ արքային, որը մահացել է 1166 թ. և հավանաբար թաղվել է Շաքիի վանական համալիրում²³: Վերջին տարիներին թաղման կառույցների վերաբերյալ կարևոր տվյալներ են հաղորդում նաև Արցախի Տիգրանակերտի պեղումները²⁴, ընդհանրացնող բնույթի հետազոտություն է արվել նաև Բագրատունյաց թագավորների հանգստարանների մասին²⁵, Հայաստանի սահմաններից դուրս ևս, մասնավորապես Երուսաղեմում հայտնաբերված հայերի թաղումներն ուշագրավ տեղեկություններ են պարունակում, հատկապես գերեզմանների անունների վերաբերյալ²⁶:

Քրիստոնեական թաղումների ուսումնասիրության ուղղությամբ նախկին մի քանի տարիների ընթացքում դաշտային հետազոտություններ և դիտարկումներ են կատարվել նաև հեղինակի կողմից: Շոշափվող թեմային վերաբերող նախկին և ներկա ուսումնասիրությունների հիմամբ փորձ է արվել քննության առնել քրիստոնեական թաղման ստորգետնյա կառույցների և դրանց մաս կազմող վերգետնյա տապանաքարերի տիպերը, ժամանակագրական սահմանները, զարգացման ընթացքը, կրած փոփոխությունները և այլն:

Միջնադարյան ստորգետնյա գերեզմանային կառույցները բաժանվում են հետևյալ տիպերի. կավե և փայտե դագաղներ, հիմնահողային-ժայռափոր թաղումներ, սալարկղներ, քարարկղներ և սարկոֆագներ (քարե տապաններ)²⁷: Վերջին տարիների պեղումների արդյունքում ի հայտ է եկել նաև թաղման կառույցի նոր տեսակ, որը պայմանականորեն անվանել ենք «կղմինդրե թաղումներ», քանի որ թաղման կառույցները ծածված են եղել հարթ կղմինդրներով (նկ. 7):

²³ Ա. Հարությունյան, «Սյունյաց Գրիգոր Բ արքայի անվանակիր սարկոֆագը», *Բանբեր Հայագիտության*, 2018, № 1, էջ 142-148:

²⁴ Հ. Պետրոսյան, Լ. Կիրակոսյան, Վ. Սաֆարյան, Ի. Կարապետյան, Ա. Գաբրիելյան, Տ. Վարդանետով, Ռ. Հովսեփյան, «Արցախի Տիգրանակերտի 2012 թ. հնագիտական հետազոտության հիմնական արդյունքները», *Հնագիտական ուսումնասիրություններն Արցախում 2011-2012 թթ.*, Ստեփանակերտ, 2015, էջ 73-108:

²⁵ A. Manuk-Khaloyan, "In the Cemetery of Their Ancestors: The Royal Burial Tombs of the Bagratuni Kings of Greater Armenia," *REArm*, tome 35, Peeters, 2013, pp. 132-202.

²⁶ Y. Tchekhanovets, *The Caucasian Archaeology of The Holy Land, Armenian, Georgian and Albanian Communities between the Fourth and Eleventh Centuries CE*, Leiden-Boston, 2018, pp. 55-70.

²⁷ Գ. Միրիջանյան, «Հայաստանի վաղմիջնադարյան գերեզմանային կառույցների դասակարգման փորձ», *Հաբիտուս, I, մարդաբանական և հնագիտական ուսումնասիրություններ*, Երևան, 2014, էջ 272-291:

Իսկ ահա գերեզմանային վերգետնյա կառույցներից Հայաստանի տարբեր շրջաններում մենք ուսումնասիրել և չափագրել ենք (ճարտ.՝ Ս. Աղայան) միջնադարյան մի քանի տասնյակ տապանաքարեր՝ մանրամասն ներկայացնելով դրանց ձևերը, կրած փոփոխությունները և զարգացման ընթացքը:

Վաղմիջնադարյան տապանաքարերը, դրանց տեսակները, կառուցողական մանրամասները հետազոտողները մանրամասն չեն դիտարկել, այլ անդրադարձել են դրանց միայն արձանագրությունների վերծանման կապակցությամբ: Վերջին տարիների հնագիտական պեղումների և պատահական գտածոների տվյալները հնարավորություն են ընձեռում ներկայացնել վաղմիջնադարյան տապանաքարերի բազմատիպությունը՝ ինչպես նիստերի լայնություն, այնպես և ձևերի առումով, և տալ թվագրության առավել հստակ սահմաններ:

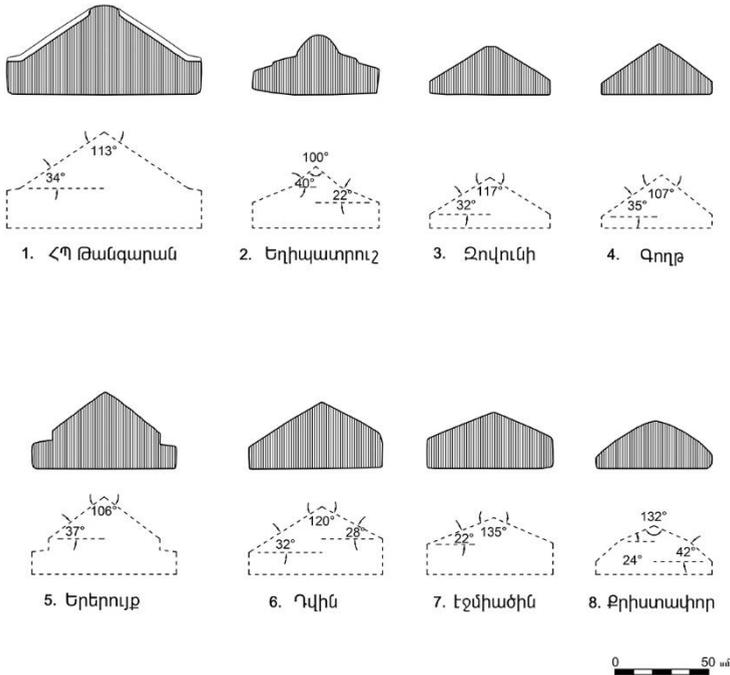
Հիմք ընդունելով վաղմիջնադարյան տապանաքարերի կտրվածքները՝ կարելի է առանձնացնել շիրմաքարերի երեք տեսակ՝ 1. համաչափ-եռանկյունաձև, 2. անհամաչափ-եռանկյունաձև, 3. անհամաչափ-աստիճանաձև:

Համաչափ եռանկյունաձև տապանաքարերի լավագույն օրինակներից են Հայաստանի պատմության թանգարանի (Դավիթ Գնթունու), Երեբունյքի, Զովունիի, Գողթի, էջմիածնի օրինակները (աղ. 1, նկ. 1, 3, 4, 5, 7), որոնց գագաթների անկյունային հատվածները տատանվում են 106° - 135° միջակայքում, իսկ նիստերի բացվածքները տատանվում են 22° - 37° սահմաններում:

Անհամաչափ-եռանկյունաձև օրինակներից առանձնացրել ենք Դվինի և Ս. Քրիստափորի տապանաքարերը (աղ. 1, նկ. 6, 8): Նշվածներից առաջինի գագաթի անկյունը 120° է, երկրորդինը՝ 132° , իսկ նիստերի անկյունները խիստ տարբեր են. Դվինի տապան՝ 32° - 28° , Ս. Քրիստափոր՝ 24° - 42° :

Անհամաչափ-աստիճանաձև տապանաքարն աղյուսակում ներկայացված է Եղիպատրուշի օրինակով (աղ. 1, նկ. 2), սակայն նմանօրինակ շիրմաքարեր հայտնի են նաև Արուճից, Աղձքից, Զիչխանավանքից, հանդիպում են երկթեք տապանաքարերի հետ կողք-կողքի և թվագրվում նույն ժամանակաշրջանով VII-VIII դդ.: Այսպիսով, թեև առաջին հայացքից վաղմիջնադարյան տապանաքարերը թվում են միատիպ, սակայն մանրամասն դիտարկումները ցույց են տալիս, որ դրանք տարբեր են ինչպես չափերով, քարի մշակումով, այնպես էլ նիստերի բացվածքներով և ձևավորումով:

Զարգացած միջնադարի տապանաքարերի ձևաբանական առանձնահատկությունների ուսումնասիրության արդյունքում ժամանակագրորեն դրանք բաժանվում են երկու խմբի՝ X-XI դդ. և XII-XIII դդ.: X-XI դարերի երկլանջ տապանաքարերը միջանկյալ փուլ են ներկայացնում նախորդ և հաջորդ դարաշրջանների օրինակների միջև: Իսկ ահա ըստ տիպաբանության՝ առանձնանում

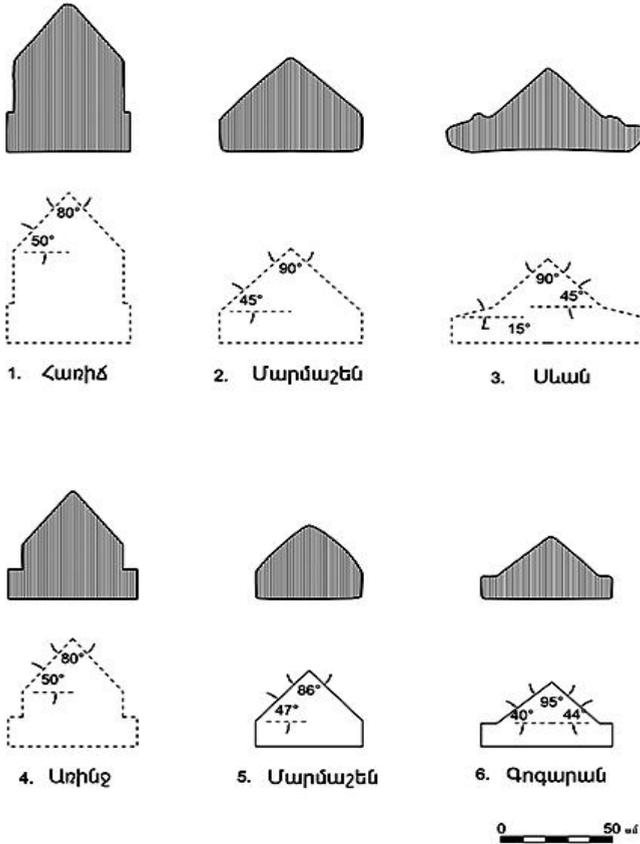

Աղ. 1. Վաղմիջնադարյան տապանաքարերի կտրվածքները (չափ. Ս. Աղայանի)

են երեք տիպեր՝ երկլանջ, հարթ և օրորացած, որոնք որոշակի ձևափոխումներով պահպանվում են նաև հաջորդ դարերում:

X-ից մինչև XIII դարերն ընկած ժամանակահատվածում տապանաքարերի կրած ձևաբանական տարբերությունները (աղ. 2) ներկայացրել ենք երկլանջ օրինակների հիման վրա, քանի որ հարթ և օրորացած տապաններն էական փոփոխության չեն ենթարկվել: Մասնավորապես, ներկայացված օրինակներից՝ Սևանի (X դ.) և Գոգարանի (IX դ. վերջ X դ. սկիզբ²⁸) տապանները նման են VII-VIII դարերի օրինակներին, իսկ ահա Մարմաշենի երկու գերեզմանաքարերը (XI դ.), մի փոքր բարձր են և իրենց կառուցվածքով մոտենում են XII-XIII դարերի օրինակներին: XII-XIII դդ. օրինակներն աղյուսակում ներկայացված են Հառիճից և Առինջից հայտնի տապանաքարերով, որոնք շատ ավելի բարձր և հստակ համաչափություններով են (աղ. 2, նկ. 1, 4): Այս շրջանում, երկլանջ տապանը կարծես դրված է առանձին պատվանդանի վրա, ինչն ավելի է ընդգծում նրա սլացիկությունը:

²⁸ Գ. Միրզանյան, Ս. Աղայան, «Իտալական Գնթունյաց իշխանների տիրույթների մասին՝ ըստ արձանագիր և մատենագիր աղբյուրների», Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, № 3, Երևան, 2019, էջ 106-116:

Աղ. 2. Զարգացած միջնադարյան տապանաբարերի կտրվածքները (չափ. Ս. Աղայանի)

Այսպիսով, առաջին անգամ զարգացած միջնադարի տապանաքարերի կտրվածքների համեմատական վերլուծության հիման վրա կարող ենք հստակ նշել դրանց միջև առկա նմանությունները և տարբերությունները ու փաստել, որ XI դարի վերջից, զարգացած միջնադարյան երկլանջ տապանները ստանում են իրենց ձգված, համաչափ տեսքը՝ էականորեն տարբերվելով նախորդ շրջանի օրինակներից:

Զարգացած միջնադարում տապանաքարերի համար օրինաչափ են դառնում թվակիր արձանագրությունները, որոնց միջոցով հստակ է դառնում հանգուցյալի ով լինելը, երբեմն նաև մահվան հանգամանքները, ինչն առավել կարևորում է տապանաքարերի՝ որպես սկզբնաղբյուրի ուսումնասիրությունը:

Ընդգծենք, որ թեև նախորդ և ընթացիկ ուսումնասիրությունները, որոշակի հստակություն և կանոնակարգում են մտցնում թաղման կառույցների և տապանաքարերի տիպաբանության, ժամանակագրության հարցերում, սակայն որոշ հարցեր դեռևս մնում են բաց: Վաղմիջնադարյան գերեզմանային քարակոթողների ուսումնասիրության կնճռոտ հարցերից է հուշակոթող-տապանաքար համատեղ գոյություն հնարավորությունը: Հայտնի է, որ հետագա դարերում լայն տարածում է գտնում խաչքար (կոթող)-տապանաքար համատեղությունը, որոնց բազմաթիվ անխաթար օրինակներ պահպանվել են տարբեր հնավայրերում²⁹: Փոխարենը մեզ հասած վաղմիջնադարյան կոթողները հանդես են գալիս առանց տապանաքարի և հակառակը: Եվ եթե պահպանված հարյուրավոր կոթողներ չեն գտնվել իրենց նախնական վայրում, և վերջնականորեն պարզված չէ՞ արդյոք գերեզմանների վրա դրված քառակող կոթողներն ունեցե՞լ են առանձին տապանաքարեր, թե՞ ոչ, ապա հստակ է, որ առնվազն V դարից տարածում ստացած երկթեք տապանաքարերը, որոնք իրենց նախնական վայրում են գտնվում, չունեն կոթողներ:

Ընդգծենք, որ ներկայումս քրիստոնեական թաղումների հնագիտությունն ունի մեկ լուրջ բացթողում՝ մարդաբանական հետազոտություններ: Եթե չհաշվենք Երեբունյի թաղումների պեղումներից հայտնաբերված ոսկրաբանական նյութի բազմակողմանի ուսումնասիրությունը, ապա մնացյալ հուշարձանների պարագայում, մեծ մասամբ մարդաբանական ուսումնասիրությունները կամ բացակայում են, կամ արված են մի քանի հուշարձաններից հայտնի մի քանի օրինակների հիման վրա (Չիչխանավանք, Աղցք, Անգեղակոթի Ս. Վարդան, Արծվանիկի Արնաձորի դամբարանադաշտ, Դվին, Արմավիր, Հովհաննավանք, Ուշիի Ս. Սարգիս վանք)³⁰: Մարդաբանական նյութի քննության և հատկապես ռադիոածխածնային (C 14) անալիզի միջոցով հնարավոր է բազմաթիվ հարցերի պատասխանել՝ ինչպես թվագրության, այնպես և քրիստոնեական շրջանի հիվանդությունների, կյանքի տևողության և այլ մանրամասների մասին: Միաժամանակ, մարդաբանական առավել հարուստ տվյալները հնարավորություն կտան դիտարկելու Հայաստանի միջնադարյան բնակչության մարդաբանական, ձևաբանական բնութագիրը տարածաշրջանային կոնտեքստում:

Քննարկում: Հայաստանում քրիստոնեական շրջանի հոգևոր և աշխարհիկ հուշարձանների պատմության, պեղումների արդյունքների մասին բազմաթիվ են հետազոտությունները, ինչը չի կարելի ասել քրիստոնեական թաղումների

²⁹ Հ. Պետրոսյան, *Խաչքար, ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը*, Երևան, 2008, էջ 339-341:

³⁰ A. Zhamkochyan, N. Hakobyan, A. Khudaverdyan, “An essay about the Theatre of Medieval Armenia (based on archaeological and anthropological materials of the City of Dvin),” *Fundamental Armenology*, 2019, № 2, Yerevan, pp. 33-67.

հնագիտության մասին: Վերջին տարիներին արդեն հայտնի և նոր բացահայտված թաղման կառույցների համակողմանի քննությունները փորձ է արվում վերհանել քրիստոնեական թաղման ծեսի, կառույցների, տապանաքարերի ժամանակային, տիպաբանական փոփոխությունները: Նշենք, որ ուսումնասիրություններն իրականացվում են առաջիկա V-XIII դդ. գերեզմանական կառույցների ու դրանց մաս կազմող տապանաքարերի շրջանակում: Ուսումնասիրության ժամանակային սահմաններն ընտրվել են հաշվի առնելով քաղաքական կարևոր իրադարձությունների արդյունքում Հայաստանի միջնադարյան հոգևոր և նյութական մշակույթում տեղի ունեցած նորամուծությունները, հուղարկավորման մշակույթի կրած փոփոխությունները և դրանց դրսևորումները: XIII դարի առաջին քառորդում տեղի ունեցած քաղաքական նոր իրադարձությունների արդյունքում (մոնղոլական տիրապետության հաստատում) որոշակի փոփոխություններ են տեղի ունենում Հայաստանի մշակույթի տարբեր բնագավառներում: Գերեզմանական կառույցներում վերջիններս վավերացված են տապանաքարերի, դրանց պատկերաքանդակների տարատեսակներով, խաչքարերի՝ որպես միջնադարյան գերեզմանների մաս կազմող կոթողների նորամուծությամբ և առատությամբ: Սակայն, ուշմիջնադարյան վերոհիշյալ կառույցվածքները դուրս են սույն ուսումնասիրության սահմաններից և ձևով, զարդամոտիվներով, պատկերաքանդակների թեմաների բազմազանությամբ՝ ուսումնասիրության առանձին նյութ են:

Վերոնշյալ հարցերի բազմակողմանի բացահայտման համար հնագիտությունից զատ օգնության են գալիս աղբյուրագիտությունը, պատմությունը, ազգագրությունը, ճարտարապետությունը, վիմագրությունը և իհարկե մարդաբանությունը:

DIANA MIRIJANYAN

MEDIEVAL FUNERARY ARCHAEOLOGY IN ARMENIA (PAST AND PRESENT)

Keywords: Funerary archaeology, medieval, anthropology, burial construction, tombstone.

The practice of burying people is one of the earliest testaments to the development of human society. Practically all funerary structures, burials, and related mate-

rials provide invaluable data concerning the social structure, worldview, beliefs, burial rites, art, burial landscape, and a number of other issues that are the subject of funerary archaeology. Christian Armenian graves have not been considered as subjects of special archaeological study because of the absence of funerary goods and other evidence of religious belief and practice. Medieval Armenian burials remain only partially excavated. Burials were barely mentioned in the general descriptions of the sites (e.g. in the case of churchyard cemeteries of monastic complexes or churches), which might have included lists of the tombstones, their type, and inscriptions. Decorative reliefs have been examined as artistic objects and have been presented from an art-historical point of view. In recent decades, it has become clear that the previous approaches to the study of Christian burials in Armenia don't meet the needs of the medieval archaeology. Therefore, the challenges posed by the Christian graves require us to apply interdisciplinary approaches, including architectural, anthropological, epigraphic, and ethnographic analyses.

This article is an attempt to present the archaeology of Christian funerary monuments and practices in Armenia as a separate academic discipline, to evaluate its progress and current state, and to argue that it is a crucial component of medieval archeology, which sheds new light on many socio-anthropological issues.

ДИАНА МИРИДЖАНЫН

**СРЕДНЕВЕКОВАЯ ПОГРЕБАЛЬНАЯ
АРХЕОЛОГИЯ В АРМЕНИИ (ПРОШЛОЕ И НАСТОЯЩЕЕ)**

Ключевые слова: Погребальная археология, средневековье, антропология, погребальное сооружение, надгробие.

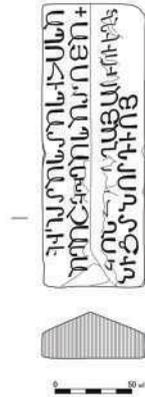
Обычай захоронения людей – одно из самых ранних свидетельств развития человеческого общества. Практически все погребальные сооружения, захоронения и связанные с ними материалы предоставляют бесценные данные о социальной структуре, мировоззрении, верованиях, погребальных обрядах, искусстве, ландшафте погребения и ряде других вопросов, которые являются предметом погребальной археологии. Ранее армянские христианские могилы не рассматривались как объекты отдельного археологического исследования

из-за отсутствия погребальных принадлежностей и других свидетельств религиозных верований и обычаев. Армянские средневековые захоронения раскопаны лишь частично. И, конечно же, неполное изучение темы объясняется, прежде всего, отсутствием инвентаря. Захоронения почти не упоминались в общих описаниях памятников (например, в случае кладбищ монастырских комплексов или церквей), в которых могли бы быть указаны надгробные плиты, их типы и наличие надписей. Декоративные рельефы рассматривались как художественные объекты и представлялись с точки зрения истории культуры. В последние десятилетия стало ясно, что прежние подходы к изучению христианских захоронений в Армении не удовлетворяют потребностям изучения средневековой археологии Армении. Таким образом, проблемы христианских могил требуют применения междисциплинарных подходов, включая архитектурный, антропологический, эпиграфический и этнографический анализ.

Настоящая статья представляет собой попытку представить археологию христианских погребальных памятников и обрядов в Армении как отдельную научную дисциплину, обрисовать прогресс и текущее состояние, а также показать, что это важнейший компонент средневековой археологии, проливающий новый свет на многие социально-антропологические проблемы того периода.

ԴԻԱՆԱ ՄԻՐԻՋԱՆՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻՋՆԱԳԱՐՅԱՆ ԹԱՂՄԱՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ (ԱՆՑՅԱԼԸ ԵՎ ՆԵՐԿԱՆ)

Նկ. 1. Խեչան Առավելյանի տապանաքարը
(լուս. Դ.Միրիջանյանի, չափ. Ս. Աղայանի)

Նկ. 4. Չիչխանավանի ձիթանրագով
թաղումը (լուս. Տ. Ալեքսանյանի)

Նկ. 5. Անգեղակոթի Ս. Վարդան
եկեղեցու հուշապան խարխալը
(լուս. Տ. Ալեքսանյանի)

Նկ. 7. «Կղմինդրե թաղումը»
(լուս. Ս. Հոբոսյանի)